

ЎЗБЕК ЖАДИД МУТАФАККИРИ АБДУЛЛА АВЛОНИЙНИНГ ИНСОН ВА ТАБИАТ МУНОСАБАТЛАРИГА ДОИР ИЖТИМОЙ-ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИ

Ходжиболаева Нозимахон Маъмуровна

Фарғона давлат университети мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Абдулла Авлонийнинг шахснинг табиатга эстетик муносабатини жамият экологик онги ва маданияти билан корреляцион ва интегратив алоқадорлиги, инсон билан табиатнинг экоэстетик мулоқотини ривожлантириш, манфаат ва эҳтиёжларни оптималлаштириш, шахснинг табиатга эстетик муносабатини шакллантириш билан экологик онгни ривожланиш даражалари ўртасидаги ўзаро алоқадорликлар ҳақидаги қарашлари таҳлил қилинган.

***Калит сўз ва иборалар:** табиат, жамият, экология, этноэкология, табиатга муносабат, табиатни эстетиклаштириш, экологик муаммолар, иқлим ўзгариши.*

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы взгляды Абдуллы Авлони на эстетическое отношение личности к природе, корреляционную и интегративную связь общества с экологическим сознанием и культурой, развитие экоэстетического общения человека с природой, оптимизацию интересов и потребностей, формирование эстетического отношения личности к природе и взаимодействие между уровнями развития экологического сознания.

***Ключевые слова и фразы:** природа, общество, экология, этноэкология, отношение к природе, эстетизация природы, экологические проблемы, изменение климата.*

ABSTRACT

The article analyzes Abdulla Avloni's views on the aesthetic attitude of a person to nature, its correlation and integration with the environmental consciousness and culture of society, development of eco-aesthetic communication of nature with Man, optimization of interests and needs, formation of aesthetic attitude of a person to nature and interaction between the levels of development of environmental consciousness.

***Key words and phrases:** Nature, Society, Ecology, ethnoecology, attitude to nature, esthetics of nature, environmental problems, climate change.*

КИРИШ

Дунё илм-фанида халқлар этноэкологияси, этноэстетик муносабатларининг табиат ҳодисалари ва кундалик турмуш тарзини уйғунлаштириш, экологик онг ва маданиятнинг халқлар фольклорида акс этишини тадқиқи бўйича илмий-назарий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, анъанавий халқ экологик маданияти яхлит ва кўп қиррали ҳодиса сифатида ўрганиш, унинг тузилиши, асосий кўринишлари, шаклларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Чунки халқ экологик маданиятининг тасарруфида унинг асосий соҳалари, жумладан, халқ донишмандлиги, халқ эътиқоди, халқ педагогика-си, байрам-маросим маданияти, халқ ўйинлари, халқ ижоди, халқ табобати каби комплекс этномаданий фалсафий мерос шаклланган. Шу сабабли табиат ва инсон эҳтиёжлари уйғунлиги муаммосини ўрганиш, халқ экологик маданияти анъаналарини тиклаш ва ривожлантириш тенденцияларини ишлаб чиқиш заруриятини тақозо этмоқда.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мамлакатимизда барқарор экологик вазиятни, табиий атроф-муҳит мусаффолигини сақлаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг муҳим субъектив омили бўлган экологик онг ва маданиятни янада юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. “Энг муҳим масала – аҳолининг экологик маданиятини ошириш ҳақида жиддий бош қотиришимиз зарур.бунга ёш авлод қалбида она табиатга меҳр-муҳаббат, унга дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш орқали эришиш мумкин”[1]. Шу сабабли республикамизда экология соҳасида таълим-тарбия ва тарғибот-ташвиқот ишлари аҳволини яхшилаш билан бир қаторда ўзбек халқ экологик маданияти анъаналарини тиклаш ва ривожлантириш тенденцияларининг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштириб бориш бугунги кунда объектив зарурат ҳисобланади.

Дунёда шахснинг табиатга эстетик муносабатини шакллантиришда экологик онг ва маданиятнинг ролини ошириш бўйича қатор, жумладан, куйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: шахснинг табиатга эстетик муносабатини шакллантиришда санъат асарлари ва бадиий маданиятнинг устуворлигини таъминлаш; шахсни табиатга экоэстетик муносабатини шакллантириш орқали соғлом турмуш тарзи ва табиат туризмни ривожлантириш; турли тарихий даврларда яратилган экоэстетик қадриятлар, табиатга эстетик муносабатни ифодаланиш усуллари ва йўналишларини ишлаб чиқиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида

институционал ўзгаришлар асосида шахс экоэстетик муносабати барқарорлигини таъминлаш.

Шахснинг табиатга эстетик муносабатини шакллантиришда экологик онг ривожланиш босқичлари ўртасидаги ворисийлик ва алоқадорлик, унинг санъат асарлари бадий образларида ифодаланиш хусусиятлари табиатни муҳофаза қилишда алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик, “табиат-жамият-инсон” тизими элементлари ўртасидаги муносабатларнинг ривожланиб бориши билан экологик онг ва маданият бошқа ижтимоий онг шаклларини интеграциялаштирувчи омилга айланган. Шу жумладан, табиатга эстетик муносабатда экологик мақсад устуворлашиб, унинг функционал йўналишини белгилаб беришини объектив жараён сифатида эътироф этиш керак. Зеро, табиатга эстетик муносабатни ривожлантиришда экологик онг даражаларининг функционал роли кучайиб ва аҳамиятининг ошиб бориши инсоният эҳтиёжларидан келиб чиқади ҳамда цивилизация келажаги манфаатларига мосдир.

Ҳар қандай тарихий даврда инсониятнинг экологик дунёқараши табиатга эстетик муносабатни шакллантириши билан муҳим ижтимоий функцияни бажариб келган. Лекин, бир томондан, тоталитар коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида табиатни санъат асарларида бадий ифодалаш ҳам муайян сиёсий мақсадларга бўйсундирилган ёки унинг талқинида мавжуд тизимга ошқора маддоҳлик бўлса ҳам, иккинчи томондан, табиат ҳақида яратилган санъат асарларида Она-заминга инсоний муносабат “чақириғи” баралла кўриниб ва эшитилиб турар эди. Бу эса, шахснинг санъатдаги “табиат борлиғига” эстетик муносабати характерини белгилайдиган интеллектуал салоҳиятига ва уни баҳолаш мезонларига боғлиқдир.

Инсоннинг комиллиги ва маданияти табиатга бўлган муносабати билан ҳам белгиланади. Олмон олими И.Кант табиатни инсон ахлоқи билан боғлаб тушунтираркан шундай дейди: «кимники бевосита табиат гўзаллиги қизиқтирса, бу унинг фикрлаш тарзида, йўқ деганда, ахлоқийликка, эзгуликка қобилияти мавжудлигидан далолат беради»[2].

Марказий Осиё ҳудудидаги халқлар, шу жумладан ўзбек халқи ҳар қандай шароитда ҳам тежамкорлик маданиятига амал қилади. Бу – меҳнат сарфланадиган барча маҳсулотларга, кундалик ҳаётга тегишлидир. Халқ орасида бу маданиятни қисқача, «увол» деб номлайдилар. Табиат ресурслари бўлмиш сув, тупроқ, ўсимликлардан бемақсад, ҳаддан ташқари фойдаланиш ҳам увол ҳисобланади. Ахлоққа зид ҳаракатлар, яъни одамнинг ҳаддан зиёда

еб-ичиши, табиат ашёларидан катта бойлик орттириш йўлида беаёв фойдаланиши, ўт-ўланларни пайҳон қилиши – буларнинг ҳаммаси увол ҳисобланади. Шунинг учун ўз вақтида жаҳид мутафаккири Абдурауф Фитрат барчани огоҳликка чақириб шундай ёзган эди: «Вакиллари исроф касаллигига йўлиққан миллат, шубҳа йўқки, нобуд бўлади. Агар олам тарихига назар солсангиз, дунёдаги қавмларнинг нобуд бўлиш сабабларидан бири шу исрофгарчиликдир»[3]. Ҳозирги пайтда борган сари кам ишлатилаётган бу тушунча одамларнинг ким бўлишларидан қатъи назар, барча қатламлари учун баб-баробар тааллуқли. Увол қилмаслик, ҳаддан ошмаслик, тежамкор бўлиш, баъзилар ўйлаганчалик хасислик белгиси эмас. Тежомкорлик юксак даражадаги маънавий маданият белгисидир.

Бу борада халқимизнинг атоқли фарзанди А. Авлонийнинг ҳам она табиатга нисбатан ўсиб келаётган ёш авлодда оқилона муносабат маданиятини шакллантириш зарурияти ҳақидаги қарашлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Абдулла Авлоний меросида табиатга муносабат масаласи ҳам алоҳида ўрин тутади. Авлоний ўзининг 1904 йилда усули жаҳид мактабини очади. Ушбу мактабда эса 6 ойда ўқиш-ёзиш, география, ҳисоб, табиатни ўргатиш йўлга қўйилган[4,6]. Авлоний ўз мактабида ёшларда табиатга оқилона муносабатни шакллантириш муаммосни назардан қочирмаган. Лекин, жоҳиллар Авлонийнинг прогрессив қарашларини тушуна олишмагани ортидан унинг мактабини 1908 йилда ёптиришади. Ушбу мактабнинг ёпилиш сабабларини мутафаккирнинг ўзи шундай хотирлаган эди: “Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақида суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг деб, мактабимни ёпдилар...”[5] Бу фикрлардан англаш мумкинки, мактабнинг ёпилиши Авлонийнинг табиатшунослик масалаларига ёшларнинг эътиборини кўпроқ жалб қилганлиги билан изоҳланади.

Абдулла Авлоний ватанпарварлик, ватан туйғуси ҳақидаги мулоҳазаларида ҳам инсонларнинг бирор жойга муқим жойлашиб, унга муҳаббат ҳиссини туйиши, ватанининг иқлими, табиати қандай бўлса уни бутун борлиги билан севишини содда, лекин чуқур фалсафий мазмун билан ёритиб беради: “Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдиғимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўллларини, эскимўлар Шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб,

хижрат қилурлар эди”[2]. Ушбу фикрлар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шу боис бугунги кунда ҳар бир фуқарода халқимизнинг табиат унсурларига бўлган азалий эҳтиром ва меҳр-мурувватни тиклаш ишини йўлга қўйиш; сувга, ерга, ўсимлик ва ҳайвонот оламига меҳр ва шафқатни ҳар бир ёш фуқарода инсоний маданият тарзида мужассам этиш учун ҳаракат бошлаб юбориш; табиат ва инсонлар эҳтиёжлари асосида пайдо бўлган Наврўз, Меҳржон байрамларини янада мукаммал савияга кўтариш, Сув сайили ва Сада байрамларини замонавий ўзанда тиклаш ишларини олиб бориш; Гул байрами ва қушлар байрамини мунтазам, юксак замонавий савияда ўтказишни ташкил этиш; деҳқонларнинг соҳа байрамларини миллий анъаналар асосида, мукаммал дастур билан мунтазам ўтказишни йўлга қўйиш; мактабларда экологиядан сабоқ бериш ва бу дарсларда халқимизнинг табиат билан боғлиқ қадимий маданий тадбирлари, анъаналари чуқур ўргатиш; табиатни муҳофаза қилиш жамиятлари, давлат қўмиталари ва экологияга оид барча ташкилотлар бевосита фуқаролар билан амалий иш олиб бориши; табиатнинг тўрт муқаддас унсури – ер, сув, нур ва ҳаво доим инсон эъзозидан бўлишига эришиш зарур.

Шунингдек, Абдулла Авлонийнинг ҳар бир миллат ўз тараққиётини таъминлаши учун ўз ватанининг табиий имкониятларидан илм-фан ютуқлари асосида фойдалана олиши муҳим аҳамиятга эга эканлигига алоҳида диққат қаратиб шундай ёзади: “Америкаликлар бир дона буғдой экуб, йигирма қадок буғдой олурлар. Ёврүполиклар ўзимиздан олган олган беш тийинлик пахтамызни кетуриб, ўзимизга 25 тийинга сотурлар!”[4]. Ушбу фикрларнинг бугунги кундаги аҳамиятини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин. Ижтимоий-экологик муаммолар ечимида замонавий инновацион ёндашувлар билан бир қаторда маҳаллий аҳолининг табиатдан фойдаланиш анъаналарига асосланган этноэкологик ёндашувнинг аҳамияти ҳақида республикаимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев шундай ёзади: «Халқларимизнинг табиатга унинг бойликларини асраб-авайлаган ҳолда муносабатда бўлиш ва умумий сув ресурсларидан биргаликда фойдаланиш борасида кўп асрлик анъаналарига суянган ҳолда биз ҳақиқатан ҳам улкан натижаларга эришамиз»[6]. Бундан ташқари, БМТнинг 2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича халқаро дастурида белгиланган 17 та «мақсад»лардан бири «Қуруқлик экосистемаларини муҳофаза қилиш ва тиклаш, улардан оқилона фойдаланиш, ўрмонларни рационал (оқилона) бошқариш, чўлланишга қарши курашиш, ерларнинг деградациясини тўхтатиш ва биологик хилма-хиллик йўқолишининг олдини олиш»вазифалари ечимига йўналтирилган [7]. Мазкур вазифалар ечими

демографик юки оғир, табиатга кўрсатилаётган антропоген босим миқдори юқори бўлган минтақаларда янада долзарб аҳамият касб этмоқда.

Абдулла Авлониёнинг лирик меросида табиатга муҳаббат масаласи ҳам кенг ўрин олган. Жумладан, мутафаккирнинг “Баҳор”, “Ёз”, “Куз”, “Қиш”, “Тулистондан бир нарса”, “Баҳор келди” каби шеърларида ватан табиати, ундаги фаслларнинг жозибadorлиги жуда юксак поэтик маҳорат билан тасвирлаб берилган. Шунингдек, Авлониё “Иккинчи муаллим” китобининг “Йилнинг фасллари”, “Ёз фасли”, “Куз фасли”, “Қиш фасли”, “Баҳор фасли” каби кичик бўлимларида йил фаслларининг ўзига хос хусусиятларини болалар учун содда тилди баён этади[8].

Авлониё экологик ҳолатнинг инсон ва хайвонот олами генофонди учун муҳимлиги ҳақида ҳам ўзининг қисқа, лекин кенг маъноли мулоҳазаларини баён этган. У шундай таъкидлайди: “Ифлослик балосидан поклик давоси ила қутулмоқ керак. Балиқнинг ҳаёти сув ила ўлдиғи каби, инсоннинг саломатлиги ҳаво иладир”[14]. Ушбу фикрлар ҳам бугунги кун учун ниҳоятда долзарбдир. Зеро, кейинги йилларда энг оғриқли глобал экологик муаммолардан бири сифатида ҳаво муҳитининг ифлосланиб, иқлимнинг ўзгариб бориши муаммоси юзага келди. Шунингдек, бугунги кунда инсониятга чучук сув захираларининг камайиб бориши, Орол денгизининг куриши, экиладиган ерларнинг эрозияга учраши, ўрмонларнинг кесилиши, биологик хилма-хилликнинг йўқолиб кетиши, дарёлар, денгизлар ва океанлар сувларининг шафқатсизларча ифлослантирилаётгани каби глобал экологик хавфлар таҳдид солмоқда. Бу каби камчиликлар атроф-муҳитнинг ҳолатига салбий таъсир этиб, экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келмоқда. Мана шу сабаблар нафақат табиий муҳитни, балки ижтимоий муҳитни ҳам ёмонлаштирмоқда.

Кундалик ҳаётимизда кўпинча локал экологик муаммоларнинг юзага келишига экологик норма ва меъёрларнинг қўпол равишда бузилаётгани, экологик маданият даражасининг пастлиги сабаб бўлмоқда. Оламдаги барча мавжудотларнинг соғломлиги, барқарор тараққий этишида ҳаво, сув, тупроқнинг мусоффолиги муҳим ўрин тутди. Мамлакатимиз миқёсида ҳар учала табиат ҳодисасига хос локал экологик муаммолар мавжудлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, статистик маълумотлардан мамлакатимиз фуқароларининг атроф-муҳитга ўтказаётган босимининг салбий натижаларини сезиш, англаш қийин эмас.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жадид мутафаккири, маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий-фалсафий, педагогик қарашларида ўз аксини топган ёш авлоднинг табиатшунослик борасидаги билимларини ошириш, уларнинг табиат қонуниятларига монанд фаолият олиб бориш, табиат-жамият-инсон муносабатларини теран англаш, жамиятнинг экологик онги ва маданиятни юксалтириш муҳим вазифа эканлиги борасидаги фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

REFERENCES

1. Халматова, Ш., Усманова, Т., & Акрамов, А. (2022). ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА НА РАСТИТЕЛЬНЫЙ И ЖИВОТНЫЙ МИР. *THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH*, 1(5), 547-554.
2. Abarjon o'g'li, A. A., & Barchinoy, M. (2022). YER USTI VA OSTI SUVLARINI IFLOSLANTIRUVCHI ASOSIY MANBALAR. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(20), 216-219.
3. Abarjon o'g'li, A. A. (2022). SHO'RLANGAN ERLARDA DUKKAKLI DON EKINLARINI EKISHNING AFZALLIGI. *INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, 2(18), 351-354.
4. Холикулов, М., & Ёкубов, Ж. (2022). ГУЛШИРАНИНГ ҚАЙТА-ҚАЙТА ОЛИНИШИНИ УНИНГ УМУМИЙ МИҚДОРINI ОШИРИЛИШИГА ИЖОБИЙ ТАЪСИРИ. *INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION*, 1(6), 81-86.
5. Холикулов, М. Р., & Хамидов, Г. Х. ФЛОРИСТИЧЕСКИЙ СОСТАВ МЕДОНОСНЫХ РАСТЕНИЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ И ПУТИ ИХ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ОХРАНЫ.
6. Holikulov, M. R. (2020). THE HERB (*Capparis spinosa* L) IS AN IMPORTANT HONEY PLANT. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(3), 165-170.
7. Ahmedova, D. M., & Maksudova, G. M. (2020). THE ROLE OF MOISTURE AS AN ECOLOGICAL FACTOR IN GROWTH OF COTTON PLANTS. *Theoretical & Applied Science*, (8), 73-76.
8. Ahmedova, D. M., & Maksudova, G. M. (2020). МОРФОЛОГИЯ ПЫЛЬЦЫ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ И ГИБРИДОВ ХЛОПЧАТНИКА. *Theoretical & Applied Science*, (5), 84-87.

-
9. Zakirova, S., Axmedova, D., & Artikova, G. Z. (2021, July). AGROTECHNICAL MEASURES FOR SAND DEVELOPMENT. In *Конференции*.
 10. To'lanovna, M. A., & Erkinovna, U. T. (2022). FARG'ONA SHAHAR INFRASTRUKTURASIDA MANZARALI O 'SIMLIKLARNING TUTGAN O'RNI VA RO'LI. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2(18), 360-365.
 11. Abdullayeva, M., & Gaybullayeva, M. (2022). NO 'XATNI FOTOSINTEZ JADALLIGI VA MAXSULDORLIGIGA EKOLOGIK OMILLAR TA'SIRI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(22), 341-346.
 12. Abdullayeva, M. (2022). KUZGI BUG 'DOYNING FOTOSINTEZ MAHSULDORLIGIGA KO 'CHAT VA O 'G 'ITLAR MIQDORINI TA'SIRI. *IJODKOR O'QITUVCHI*, 2(22), 334-340.
 13. Гайбуллаева, М. Ф., & Абдулазизова, Н. (2019). Роль развития экологического образования в Республике Узбекистан. *Молодой ученый*, (17), 64-66.
 14. Гайбуллаева, М. Ф., Баратова, Ф., & Норкузиева, Т. (2019). Общие проблемы экологии. *Молодой ученый*, (28), 203-205.
 15. Turdaliyev, A., Asqarov, K., & Xodjibolayeva, N. (2019). Geoenergetic features of lanthanoids and radioactive elements in irrigated soils. *Scientific journal of the Fergana State University*, 2(4), 53-57.